

на экономические темы. Преподавание РКИ в экономическом вузе должно учитывать культурный контекст экономической сферы. Студенты должны понимать особенности делового этикета, правила вежливости в профессиональной среде.

Заключение. Таким образом, преподавание русского языка как иностранного в экономическом вузе намного отличается от традиционного филологического подхода. Это сложная и актуальная задача. Успешное овладение русским языком в экономической сфере

позволяет студентам успешно строить профессиональную карьеру и конкурировать на глобальном рынке. Использование комплексного подхода, сравнительного анализа, синкретичного метода, затрагивающих точки соприкосновения экономических наук и русского языка, учет специфических особенностей общения языка специальности и применение современных методов преподавания – ключевые факторы эффективного обучения русскому языку в качестве иностранного языка в экономическом вузе.

Литература

1. Быстрова Е. А., Закирьянов К. З. Литвинова Н. Д. Практическая методика обучения языкам. – Л.: «Просвещение», 1989.
2. Мамадалиева Ф.А. Электронный учебник как средство повышения качества обучения русскому в экономическом вузе. Статья. Самарканд: «Хорижий филология, тил, адабиёт, таълим», 2019. № 4(74). – С. 184-188.
3. Мамадалиева Ф.А., Холматова Ш. М. Применение ситуативных заданий в процессе обучения иностранному языку. Статья 2020. Архив научных исследований, 1(17). [Электронный ресурс] URL: <https://ejournal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/1171>
4. Холматова Ш. М., Мамадалиева Ф.А. Особенности методики преподавания русского языка как иностранного в экономическом вузе (на примере языка специальности). Статья. БДУ: «Илмий АХБОРОТИ», 2019. № 3. – С. 26-31.

РЕЗЮМЕ. Мақолада фақат иқтисодий университет ва факультет талабаларига рус тилини ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари кўриб чиқилади. Иқтисодиёт факультети талабалари бевосита ўрганадиган ва долзарб бўлган фанлар, мавзулар ва атамаларга алоҳида эътибор берилади. Мақолада рус тили ва иқтисодий соҳа ўртасидаги муносабатлар кўриб чиқилади, унинг ушбу соҳадаги муҳим фанларни ўрганишдаги роли аниқланади ва ушбу тилни иқтисод йўналиши талабаларининг келажакдаги касбининг ўзига хос хусусиятлари билан муваффақиятли уйғунлаштириш йўллари таклиф этилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются особенности обучения русскому языку студентов исключительно экономического вуза и факультета. Особое внимание уделяется дисциплинам, темам и терминам, актуальных и изучаемых непосредственно студентами-экономистами. Статья рассматривает связь русского языка с экономической сферой, выявляет его роль при изучении важных дисциплин в данной сфере и предлагает пути для успешного комбинирования данного языка с особенностями будущей профессии студентов по специальности экономика.

SUMMARY. The article examines the specifics of teaching Russian to students of exclusively economic universities and departments. Particular attention is paid to disciplines, topics and terms that are relevant and studied directly by economics students. The article examines the relationship between the Russian language and the economic sphere, identifies its role in studying important disciplines in this area and suggests ways to successfully combine this language with the specifics of the future profession of students majoring in economics.

MAXMUD QASHQARIYDIN «DEVONU LUĞATIT TÜRК» MIYNETINDE «BAS» KONCEPTI (naqıl-maqallar misolında)

Q.A.Mámбеталиева – таъанш докторант

Ўқитиш атидағи Нокис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Tayanch soʻzlar: “bosh” koncepti, somatizm, konsept, maqol-matal, frazeologizm, lingvomadaniyat.

Ключевые слова: концепт “голова” соматизм, концепт, пословица, фразеологизм, лингвокультура.

Key words: “head” concept, somatism, concept, proverb, phraseologism, linguoculture.

Kirisiw. Maxmud Qashqariy – XI ásirde jasağan tariyxıy tulǵa. Ol altı mıńnan ibrat túrkiy sózlerin arabshaǵa awdarıp, óziniń «Devonu luǵatit túrk» túrkiy qawimleriniń tili haqqında maǵlıwmat beretuǵın qunlı miynetin jazıp qaldırǵan. Bul shıǵarma Shıǵıs Túrkistanнан Kaspiy teńizi boylarına shekemgi úlken aymaqta jasağan túrkiy xalıqlarınıń tili hám mádeniyatın ózinde jámlestirgenligi menen júdá biybaha. M.Qashqariydiń sózliginde 290 nan aslam sóz dizbekleri hám naqıl-maqallar keltirilgen. Avtordıń bul miyeti túrkiy xalıqlarınıń tariyxı, mádeniyatı, tili hám ádebiyatı tariyxın úyreniwde júdá áhmiyetli maǵlıwmatlar beredi. M.Qashqariydiń til bilimine baylanıslı jáne de «Javohir un navx fi luǵatit túrk» («Túrki tillerniń sintaksislik qaǵıydaları») atlı miyeti de jazılǵanlıǵı da bizge belgili. Biraq bul miynet biziń dáwirimizge shekem jetip kelmegen.

«Devonu luǵatit túrk» – shıńında da, túrk tilles xalıqlardıń eń bahalı esteligi. Onda eki júzden aslam qosıq, úsh júzge jaqın naqıl-maqal, sonday-aq tolıp atırǵan qanatlı sóz toparları, kórkem metaforalar bar [1:88].

Miynet birneshe shet el ilimpazları tárepinen awdarmalangan. Atap aytqanda, usı kúnge shekem arabsha jazılǵan «Devonu luǵatit túrk» miynet tórt tilge awdarma jasaldı (nemec, túrk, ózbek, uyǵır tillerine). Tilekke qarsı, qaraqalpaq til biliminde «Devonu luǵatit túrk» miyeti sózlik retinde tolıq awdarma qılınbaǵan.

Ádebiyatlar analiz hám metodologiya. Ózbek til biliminde I.Orazovaniń «Frazemalardıń diaxroniyalıq aspektte úyreniliwi» degen maqalasında, A.Iseyevtiń kandidatlıq dissertaciyasında, tiykarman, ilimpazdıń aytıwınsha, «Eski túrkiy sózlik» hám «Devonu luǵatit túrk» shıǵarmasında 2330 dan aslam ulıwma túrkiy frazema bar

bolıp, solardan 249 ı somatikalıq frazemalar bolıp tabıladı. Dissertaciya da kórsetiliwınshe, eski jazba dereklerde ushırasatıǵın 249 frazema dan 54 i házirgi ózbek tilinde saqlanıp qalǵan, 132 si ózgeriske ushıraǵan, 63 i frazema bolsa, búgingi kúnde qollanıwıdan pútkilley shıǵıp ketken. Sonıń menen birge, somatikalıq frazemaların dereklerde sáwleleniwi de hárqıylı ekenligi kórsetilgen. Máselen, *til, bas, kóz (til, baş, kóz)* komponentleri usı kórsetilgen sózliklerde tez-tez ushırassa, *bel, san, put (bel, san, but)* komponentleri kútilmegen jaǵdaylarda ǵana ushırassa. Eski dereklerdegi eń aktiv somatizm til (til), házirgi ádebiy tildegi eń belsendi somatizm bas ekenligi ayıp ótilgen” [2:393].

Sunday-aq, X.Akbaraliyevanın «Devonu luǵatit túrk» shıǵarmasındaǵı somatikalıq komponentli naqıl-maqallardıń lingomádeniy ózgesheligi» degen maqalasında «Somatikalıq frazeologizmler hár bir xalıqtıń kóp ásirlik tájiriyesi, turmıs tárizi, mádeniyatı, mánawiyatı, úrp-ádetleri hám dástúrleri óz sáwleleniwin tapqan. Jáne de avtorıń aytıwınsha, M.Qashqariy toplaǵan maqallar júdá áyyemnen túrkiy tillerde bar bolǵan hám olar túrli ruw hám qáwim wákillerinen jazıp alınǵan. Eń eski túrkiy xalıqlardıń til ózgesheliklerin úyreniwde bul materiallar úlken áhmiyetke iye», - dep kórsetken [3:337].

Til – bul kommunikativlik baylanıs, sonday-aq adam óz sanasındaǵı oydı jetkeriw menen birge óz-ózin mánawiyatı da jetkerip beretuǵın qural bolıp esaplanadı. Xalıqtıń milliy jasaw tárizi hám sana-sezimin ańlatıwda somatikalıq frazeologizmler de belgili áhmiyetke iye. Adam dene músheleri qaysı tilde bolmasın eń eski leksikalıq qatlamnan payda boladı.

Sh.Abdinazimovtıń «Qaraqalpaq tili tariyxı» atlı miynetinde M.Qashqariydıń «DLT» miynetiniń sózlik quramındaǵı 10000 ǵa shamalas sóz haqqında ayıp ótilgen. Sonıń ishinde adam dene múshelerin bildiretuǵın sózler ushırassa. Olar tómendegishe: awız-aǵız (1,89), qabaq-kóz qabaqı (1, 363), shash-sach (1,77), kóz-kóz (1,81), júz-yuz (1,223), til-til (1,26), tis-tish (2,28), qulaq-qulaq (1,148), bas-bash (1,126), murın-burnı (1,473), qas-qash (3, 166), erin-erin (1,106), kirpik-kirpuk (2,322), ümgük (balaların basındaǵı jumsaq jeri, eńbek) (1,134), eńäk – eki táreptegi jaq, awızdıń eki sheti (1, 154) hám basqa da kóplegen somatikalıq birlikler keltirilgen [4:55].

Avtorıń bunnan basqa da «Maxmud Qashqariydıń «Devonu luǵatit túrk» miyneti hám qaraqalpaq tilindegi ayırım naqıl-maqallar» degen maqalasında «DLT» miyneti menen qaraqalpaq tilinde ushırasatıǵın naqıl-maqallardı úsh topǵa ajratıp, qaraqalpaq tiline awdarmalap, analiz islegen. Sunday-aq, ózbek tilshisi S.Mutallibovtıń awdarmasındaǵı bazı kemshiliklerin atap ótiledi [5].

H.Hamidovtıń «Qaraqalpaq tili tariyxınıń ocherkleri» degen miynetinde «DLT» sózliginde adam múshelerine baylanıslı sózler keltirilgen: saqal-saqal (1,109), töpə-töbe (3, 336), tuluń – kóz benen qulaq arası (3,134), qaraqalpaq tilindegi *tulmshaq* sonnan kelip shıqqan hám t.b. sózler ushırassa [6:154].

Nátiye hám talqılaw. Bul maqalamızdı M.Qashqariydıń «Devonu luǵatit túrk» miynetindegi naqıl-maqallar quramında kelgen *bas* komponentli frazeologizmlerdiń conceptuallıq tárepine itibar qarattıq. Mısalı: **Tatsız týrk bolmas, bashsız bórık bolmas.** Bul mısalda *tat* – tawǵach uyǵırlar hám qıtaylar bolıp, bul jerde tatlar bar jerde túrkler álbette bar. Bassız bórık bolmaǵanı

sıyaqlı túrksiz tat(qıtay) bolmaydı. Yaǵnıy bas bar jerde bórık álbette boladı, – degen mánini bildirip tur [7:5]. Sunday-aq, tat sózi boyınsha M.Qashqariydıń «DLT» miynetiniń I tomında mınaday maǵlıwmat keltirilgen: Tat sózi sózlikte geyde uyǵır, geyde tájik mánisinde ushırassa. Bul sóz tariyxıy shıǵarmalarda Iraq hám Xorasanda hákim sürgen áwlad ataǵı mánisinde de **Öküz azaqı bolǵıncha, buzaǵu bashı bolsa iygi** [8:91]. Ögizdiń ayaǵı bolǵınsha, buzawdıń bası bol. Bul jerde insannıń erki, ǵárezsizligi hámme nárseden üstin bolıwı **buzawdıń basına**, al boysınıw yaǵnıy baǵınıshlı bolıw **ögizdiń ayaǵına** teńlestirilip tur. Sunday –aq, *bas* hám *ayaq* sózleri arqalı tómene – ayaq, bas – joqarıda jaylasıw ornı bir-birine tómendegi adamnıń, ózinen dárejesi joqarı adamǵa baǵınıshlı bolıwı mánilerin bildirip tur. Bunnan basqa xalqımız arasında «Ögizdiń quyrıǵı bolǵınsha, qumırsqanıń bası bol» degen naqıl mánisi jaǵınan sózliktegi naqılǵa sáykes keledi. Al, tuwısqan qazaq tilinde bolsa, «арыстанның құйрығы болғанша, иттің басы болған артық» [9:16] naqılınıń variantı da ushırassa.

İki kochkar bashı bir ashichta pichmaz [10:392]. Eki qoshqardıń bası bir qazanǵa sıymaydı. Keltirilgen naqılǵı **qoshqar** adam mánisinde qollanıw tur. Yaǵnıy bir elde eki basshı bolmaydı. Bul naqıl házirgi kúnde de hár túrli turmıslıq jaǵdaylarǵa baylanıslı qollanıladı. Máselen, qaraqalpaq xalqında shańaraq túsiniǵı muqaddes bolıp, shańaraqta jas úlkenge húrmet, jas kishige izzet kórsetip, jası úlkeni oshaq basınan bólek shańaraq qurıp, óz aldına basqa shıǵıw úrp-ádeti bar.

Qurıq qashuq aǵızqa yaramas, quruǵ söz qulaqqa yaqishmas [8:364]. Qurı qasıq awızǵa jaqqas, qurı sóz qulaqqa jaqqas. Keltirilgen naqıl da qurı qasıqtı awızǵa salǵan menen bári bir qarın toymaydı. Sol sebepli de qurı sózden payda joq ekenligi belgili. Buǵan qaraqalpaq tilindegi “Qurı qasıq awız jırtadı” naqılın variantı dep aytıwǵa boladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde bul naqılǵı tek ǵana birinshi komponenti qollanıw, ekinshi komponenti qollanıwıdan shıǵıp qalǵan.

Qulaq eshitsa, kóngil bilir,

Kóz kórsa, uzık kelir [8:218]. Bul naqıl da insan qulaq arqalı hámme zattı esitip, sezedi. Kewli ańlap turadı. Al, kózi arqalı dúnyadaǵı barlıq nárselerdi kórip, súysinedi. Sunday-aq, *kóz* hesh nársesige toymaytuǵınlıǵı, ashkózlik mánisinde de beriledi. Naqıl da qollanıwǵan **Ýzik** – ishıq hám qızıǵıwshılıq, iqlastıń oyınıwı, toqlınlanıw mánisinde berilgen. Maxmud Qashqariydıń miynetinde tómendegishe qosıq qatarlarında keltirilgen:

Ўзік мәні қумітті,

Сақінч мәңә жумітті,

Көңлүм аңар әмітті,

Жүзім мәнің сарғаруыр [7:99].

Bul qosıqtıń qaraqalpaq tilinde awdarma mánisi súyiklisine bolǵan qızıǵıwshılıǵı hám ishıqı-muxabbatı meni toqlınladırdı. Qayǵı-hásiret meni qıynadı. Kewlim oǵan meyil bolǵanlıqtan júzim saǵınishtan sarǵaydı dep berilgen.

Áǵız yesa kóz uyalur [10:337]. Awız jese kóz uyalar. Bunda *kóz* lekseması birew bergen nárseni jegenen soń, onıń isin pitiriwi kerek ekenligi, uyalıw seziminiń oyınıwı menen baylanıslı qollanıwǵan. Awız arqalı pútin insan ańlatılıp tur. Qaraqalpaq folklorında bul naqıl “Jegen awız uyalar” degen variantta da qollanıladı. Biraq, bul naqıl da **kóz** sózi túsip qaldırılǵan. Qaraqalpaq xalqında keltirilgen

naqılǵa mániles Almaqtıń bermegi bar, jemektıń quspaǵı bar sıyaqlı naqıllarda ushırasadı.

Ot tesa aǵız kúymes [8:78]. Ot degen menen awız kúymeydi. Bul naqılǵa tiykarınan, awızǵa baylanıslı qollanılap, awız arqalı qolınan kelmeytuǵın nárselerdi de, wáde etip, orınlap taslaydı. Maxmud Qashqariydiń sózligindegi bul naqıl qaraqalpaq xalıq arasında ushırasatuǵın “Tılı menen oraǵ orıw” naqılı menen mániles.

Qaraqalpaq xalıq folklorında ushırasatuǵın tilge baylanıslı naqıllardı til arqalı insannıń basına jaqsılıq-jamanlıq, alǵıs-ǵargıs, ólim hám basına bále alıp keliwi menen saykes «Devonu luǵatit túrk» miynetinde ushırasatuǵın tómendegi naqıl-maqallardı keltirip ótemiz:

Erdam bashi til – ádeptiń bası til. Bul naqıl mánisi til – insannıń gózzallıq aynası. Sebebi, insannıń sóylegen sózi arqalı onıń tárbıyasın hám onıń qanday adam ekenligi kórinedi. Bunıń dáliylı sıpatında qaraqalpaq klassik shayırı Berdaqtıń tómendegi qosıq qatarların keltiremiz.

*Tisgenem, saǵan razıman,
Awzımnıń qalasısan,
Tilgenem, sennen narazıman,
Bir basımnıń bálesisen [11:71].*

T.Qayıpbergenovtıń «Tánha ózińe málim sır» povestinde “til menen túyilgen túyindi, tis penen sheshiw

qıyın” aforizmi ushırasadı. Bul aforizmge «Devonu luǵatit túrk» miynetindegi “**tilin tugmishni tishin yazmas**” naqılı variant sıpatında keledi. Sonday-aq, qaraqalpaq folklorında “Aytılǵan sóz – atılǵan oq” [12:132] naqılınıń da mánileri bir-birine jaqın.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵatit túrk» miynetindegi naqıl-maqallardıń quramında bas konceptli somatikalıq frazeologizmler qatnasqan 10 naqıl-maqaldı qaraqalpaq tili menen salıstırıp lingvomádeniy tárepten analiz isledik. Sebebi, naqıl-maqallar biziń kúndelikli ómirimiz benen tikkeley baylanıslı bolǵanlıqtan, ol arqalı turmısımızdaǵı tálim-tárbıya hám xalıqtıń milliy mádeniyatı ashıp beriledi.

Birinshiden, bul miynette “bas” konceptli somatikalıq frazeologizmler qatnasqan naqıl-maqallarda “bas” koncepti «bas – individ, jeke tulǵa, adam» retinde keltiriledi;

Ekinshiden, “bas” somatikalıq birligine baylanıslı sırtqı aǵzalar bolǵan *kóz, qulaq, awız* sıyaqlı dominanta sózler jumısımız barısında adam mánisinde ashıp berilgen;

Úshinshiden, bul miynet qaraqalpaq tilinde qollanılap júrgen ayırım naqıl-maqallardıń kelip shıǵıwınıń deregi, jáne de olardıń quramındaǵı ayırım sózlerdiń etimologiyasın anıqlawǵa da járdem beredi.

Ádebiyatlar

1. Мәмбетов Қ. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: «Билим». 1992.
2. Оразова І. “Frazemalarning diaxron aspektda órganilishi” Ózbek tili tarraqiyoti va xalqora hamkorlik masalalari. – Toshkent: 2021. 18-oktyabr.
3. Akbaraliyeva X. “Devonu lug‘atit turk” asaridagi somatizm komponentli maqollarning lingvomadaniy xususiyati // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 1 | ISSUE 9 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2021: 5.423
4. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan». 2014.
5. Abdinazimov Sh. “М.Қашқарийдің “Девону луғат ит турк” мийнети хэм қарақалпақ тилиндеги айырым нақыл-мақаллар” ӨРИАҚҚБ Хабаршысы. – Нөкис: 2006. №4 (205)
6. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1974.
7. Mahmud Koshgariy. Devanu luǵatit túrk. II tom. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2022.
8. Муталлибов С. Махмуд Қашғарий. Девону луғатит турк. – Тошкент: 1960.
9. Сағыдолда Г.С., Әбдимәулен Г.А. «Бас» компонентті соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени сипаты (турк (қазақ, татар, башқұрт) және ағылшын тілдері негізінде). // Ясауи Университетінің Хабаршысы, №1 (127), 2023. – Б.7-21.
10. Муталлибов С. Махмуд Қашғарий. Девону луғатит турк. – Тошкент: 1963.
11. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987. 320-б.
12. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 88-100-томлар. – Нөкис: «Илим». 2015.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада XI asrning eng qimmatlı asarlaridan biri Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asari va undagi keltirilgan ko‘plab maqol-matallar tarkibidagi somatik birliklar va frazeologizmlar lingvomadaniy nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Maqola hozirgi qoraqalpoq adabiy tilining rivojlanishida, til me‘yorlarining shakllanishida katta ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. В данной статье с лингвокультурологической точки зрения проанализированы соматические единицы и фразеологизмы, содержащиеся в одном из самых ценных произведений XI века - «Деван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари и многих приведенных в нем пословицах и поговорках. Статья имеет большое значение в развитии современного каракалпакского литературного языка, в формировании языковых норм.

SUMMARY. In this article, somatic units and phraseologisms found in one of the most valuable works of the 11th century - Mahmud Kashgari's «Devonu luǵat it-turk» and many proverbs and sayings cited in it were analyzed from a linguocultural point of view. The article is of great importance in the development of the modern Karakalpak literary language, in the formation of language norms.